

XIVe eeuw”, want “’n merkwaardige passus [p. 66.9-12], die evenals andere nog den riddertijd in ’t geheugen roepen, [bewijst] de betrekkelijke oudheid van ons traktaatje”. Deze uitspraak is niets meer dan een romantisch verlangen! In werkelijkheid, als men het schriftbeeld aandachtig onderzoekt, dateert het handschrift uit het midden en wellicht nog meer uit de tweede helft van de 15de eeuw. Het sluit aldus volkomen aan bij de parallelhandschriften die tussen het midden van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw werden vervaardigd; trouwens in het licht van de tekstrelatie tot het Brugmanse Jezus-Leven heeft de door ons voorgestelde datering meer werkelijkheids-waarde.

Het handschrift draagt geen enkele aanduiding van herkomst of bezit. Pater Stracke weet alleen te vertellen dat het traktaatje hem in 1938/39 in ruil werd aangeboden door Frank Lateur (Stijn Streuvels, † 1969), die het dus in eigendom heeft gehad. “Wat baat het, zelfs zorgvuldig, handschriften, oude boeken, santjes enz. te bewaren, indien ze niets bijdragen tot de kennis en de verspreiding onzer oude godsdienstige cultuur? ’n Egoïstisch nu en dan eens bekijken, of laten zien, is toch àl te bekrompen”, citeert Stracke als ‘voorbeeld’ — door wie van beide geformuleerd? — uit een verloren document.

[F.H.]

W. MOLL, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw, grootendeels volgens handschriften geschetst*, dl. 2, Amsterdam, 1854, p. 283-287. *Catalogus der handschriften [van de] Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam*, dl. 2: *De handschriften der Stedelijke Bibliotheek met de latere aanwinsten*, bewerkt door M.B. MENDES DA COSTA, Amsterdam, 1902, p. 82, nr. 521. J.A.F. KRONENBURG, *Maria's heerlijkheid in Nederland: geschiedkundige schets van de vereering der H. Maagd in ons vaderland, van de eerste tijden tot op onze dagen*, dl. 5, Amsterdam, 1907, p. 83, 89-90. D.A. STRACKE, *Een beknopt Jesus' en Marialeven uit de XIVe eeuw*, *Ons Geestelijk Erf*, 14, 1940, p. 287-332. J.M. WILLEUMIER-SCHALIJ, *Onbekende handschriften van "Het Leven van Jezus" van Thomas à Kempis en nieuwe argumenten voor zijn auteurschap*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 92, 1976, p. 39.

10. REFTERLEZINGEN. Bisdom Kamerijk, reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus (Oostmalle?), einde 15de - begin 16de eeuw, midden 16de eeuw, 17de eeuw.

Perkament, 68 bladen (voor- en achterdekblad meegeteld, f. 2-4 en f. 66v°-67 blank), 158 x 112 mm, bladspiegel 113 x 80 mm, één kolom, 17 regels (f. 5r°-60v°), 24 regels op f. 61r°, 18 à 21 regels op f. 61v°-62r°, 17 à 18 regels op f. 62v°-66r° op de vol geschreven bladzijden; handen (zie *infra*); twee tot drie regels hoge rode en blauwe initialen, één tot twee regels hoge rode en blauwe lombarden, rood aangetrepte hoofdletters, rubrieken, representanten, cadellen, op f. 62r° een groteske (letter I waarvan dak- en voetstreep naar de binnemarge toe met elkaar verbonden zijn in de vorm van een een gezicht met scherpe neus). Donkerbruine kalfsleren renaissance-rolstempelband op houten platten (achterplat beschadigd); twee verticale friezen, boven en onder gekruist door een horizontale fries, afwisselend versierd met medaillons van hoofden in profiel: mannenhoofden met kromme neus en puntbaard (of zeer scherpe kin?) en met hoofddecksel, en vrouwenhoofden met hoed en vooraan met uitstekend hoofdhaar; tussen de medaillons gesti-

leerde vaas- en bloemmotieven; met roodbruin hagedissenleer gerestaureerde rug; vier ribben; dubbel leeslint van textiel aan gelost kapitaal; ontbrekende klampsluitingen.

*UFSIA, Ruusbroecgenootschap, hs. Neerl. 26
(olim 402)*

Op het einde van een in een vaste formule uitgedrukte schuldbelijdenis (f. 61v^o-62r^o), lezen we het volgende: “Ick suster N beloue gode van hemelryc ende marien der heyliger maget, sinte Augustyn ende alle gods heyligen, mynen heere den bisschop van Cameryck ende v vader, ende uwen nacomers visiteerders des huys duehdelycken ghecoren onderdanicheyt eeuwige reynicheyt, ende sonder proper te leuene na den regule van sinte Augustyn totter doot toe”. Hieruit leren we dat dit handschrift herkomstig is uit een klooster van zusters die in het bisdom Kamerijk de Regel van de H. Augustinus volgden. Volgens L. Reypens s.j. die het dialect, waarin dit handschrift werd geschreven, heeft onderzocht, is de taal overwegend Oost-Brabants met enige Limburgse inslag en met enkele Hollandse vormen. Onder de kloosters van reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus die in het hertogdom Brabant tot het Nederlandstalige gebied van het bisdom Kamerijk behoorden, is de Windesheimse regularissenpriorij van Onze-Lieve-Vrouw-Presentatie te Oostmalle, gesticht in 1491, het meest oostelijk gelegen. Dit is een plausibele onderstelling waarmee rekenig dient te worden gehouden. Meteen kunnen we, voorlopig althans, de uiterste data situeren waartussen dit manuscript, dat zelf niet gedateerd is, werd vervaardigd, met name tussen het voornoemde stichtingsjaar en het jaar 1559 waarin een herverdeling van de bisdommen in de Nederlanden heeft plaatsgehad ten gevolge waarvan Oostmalle tot het bisdom Antwerpen ging behoren.

Een oppervlakkig onderzoek van het handschrift maakt duidelijk dat de teksten verband houden met refterlezingen. In *Dit sijn der mater statuten* (hs. Antwerpen, Archief van het Bisdom Antwerpen, K 94), die in de tweede helft van de 15de eeuw in de omgeving van het klooster Bethlehem te Herent bij Leuven tot stand zijn gekomen maar door de Oostmalse regularissen werden gebruikt, wordt op f. 14r^o-15r^o het ritueel *Vanden refter te comen* uiteengezet. Zo kunnen we aan de hand van voornoemde constituties de voorgeschreven gebedspraktijk, waarmee aan en van tafel werd gegaan en die hoofdzakelijk — omwille van het liturgisch karakter — in het Latijn gebeurde, met betrekking tot dit manuscript in grote lijnen natrekken. Als de zusters 's morgens en 's avonds in stilte naar de refter komen en er hun plaats hebben ingenomen, dan begint de zuster van de week (“die suster die de weke heeft”, hs. K 94) *Dit is den Benedicite Diemen leest voerden eten* (f. 5r^o-v^o) waarop de andere zusters aansluiten en vervolgen met een Pater Noster; dan volgen — in de hier behandelde codex — nog een paar zegeningen van de van God ontvangen

gaven en van het hemelse maal waaraan de zusters mogen deelnemen (“ende si — de weekzuster — benediet makende een cruce totter ouersten tafelen”, aldus geïnterpreteerd in hs. K 94). Op het einde van de maaltijd luidt “die suster die de benedixie began” (hs. K 94) *Dit is dye gratie diemen leest alst gheeten is* (f. 5v°-6r°) in; “ende als di salm — Laudate dominum omnes gentes (Ps. 116, f. 6r°) — begonnen es neygen si ten cruyce ende gaen wt na oerdene die ionxte voer al lesende. Als si int coer gaen neygen si ten outaer ende soe gaen si tot haren steden ende seggen haer gracie alst gewoenlijc es”. Welke zijn deze teksten die de zusters bij het verlaten van de refter naar de kerk en in de voor hen voorziene koorruimte reciteren? Op Ps. 116 volgen: Gloria Patri, Kyrieleyson, Pater Noster, korte psalmcitatens (achtereenvolgens ps. 111.9, 33.2-4, 112.2); een gebed voor beloning van goede werken (het z.g. *retribuere*-gebed waarop in hs. K 94 allusie wordt gemaakt door zusters te bidden die buiten de refter “om haer ziecheyt int ziechuys eten”); een gebed om barmhartigheid af te smecken voor de zielen van overleden gelovigen; een gebed om goddelijke genade voor de levenden, om rust en vrede voor de doden, om vrede in de Kerk en om het eeuwig leven voor de zondaren. Al deze teksten worden op f. 62r°-66r° herhaald — maar nu — in het Nederlands, vermoedelijk door een hand uit de 17de-eeuw in een schrift dat de bedoeling had calligrafisch en bijgevolg algemeen goed leesbaar te zijn voor meer dan één gebruikster van dit refterritueel; dit doet veronderstellen dat de vertaling na 1621 werd gemaakt, toen het klooster naar Antwerpen werd overgebracht. De verdere teksten op f. 7r°-12r blijven merendeels in het Latijn gesteld en de u-woorden hierin werden met een bovengeschreven teken geaccentueerd om de zusters te helpen bij de juiste uitspraak. We zijn dan ook van mening dat deze teksten geciteerd werden bij de de uittredende refterliturgie, die in het koor plaats had: 1. een eenvoudige opsomming van *Dit syn die seuen dootsonden* (f. 7r°); 2. *Dit syn die twelf articulen des heilighen kersten gheloofs* (f. 7v°-8v°, waarvan elk geloofsartikel in de mond van een der apostelen wordt gelegd); 3. *Den sanck der reynder maghet ende moeder gods Marie, dien sy sonck doen sy Elysabeth visiteerde, bliuende by hoer byna iii maenden*, gevolgd door Gloria Patri (Magnificat anima mea dominum / Lc. 1.46-55, f. 8v°-9v°); 4. *Symeons des propheten sanck*, gevolgd door Gloria Patri (Nunc dimittis seruum tuum domine / Lc. 2.29-32, f. 9v°); 5. *Eenen deuoten Hymnus vanden heilighen gheest*, eindigend op een variant van Gloria Patri (Veni creator spiritus, mentes tuorum visita / Pinkster-sequens uit de 9de eeuw, f. 10r°-10v°); 6. *Den lofsanck Marie der moeder gods* (Salve regina misericordie, vita dulcedo et spes nostra salve / Maria-antifoon uit de 11de eeuw), gevolgd door Ave Maria en de collecte Concede nos famulos tuos quos domine deus (f. 10v°-11r°); 7. *Den confiteor* (Confiteor deo celi et beate

Marie virgini et beato Augustino, ingeleid door Ps. 123.8, f. 11r^o-11v^o); 7. *Die absolutie* (Misereatur tui omnipotens deus, f. 11v^o-12r^o).

Hierna komen — mogen we aannemen — de eigenlijke tafellezingen, alhoewel hierover met geen woord wordt gerept. Zelfs niet in de officiële statuten wordt over hun inhoud iets medegedeeld; alleen wordt gezegd dat ze plaatsvonden. Zo luidt het in hs. K 94: “Ende als die susteren geseten sijn ende tgeruchte des sittens gesist es sal si beginnen te lesen (...) Die leest mach wat voer den eten ontbiten. Oft voer den auontmael oft collacien drincken. Geeft dat die leester oft dienstster daer niet en sijn, ende geen ander gebeden en hebben, soe sal die voer haer geet in oerdene dienen ende die na haer geet lesen”. En nochtans hebben de monialen tafellezingen gekend. In dit besproken handschrift menen wij de volgende te onderkennen: 1. inc. *Doen onse lieue soete vrouwe sat in haerder ynnichheyt ende sy ouerlas den boeck der prophetien* (een parafrase van de Boodschap van Gabriël aan Maria, van het Bezoek van Maria aan Elisabeth, van Joannes' en Christus' Geboorte, f. 12r^o-15v^o); 2. *Hier na volght die passie ons heeren Jhesu Christi bescreuen vanden vier Euangelisten te weten Matheo, ende Luca, Marco ende Johanne* (f. 15v^o-59v^o), van het Laatste Avondmaal tot de Nederdaling van de H. Geest, welke passieharmonie op f. 60r^o afsluit met *Aue benignissime Jhesu Christe, cum omnibus sanctis et electis tuis, gratia plenus, maria tecum, benedicta sit amarissima passio tua* (...), waarop een responsum aansluit *Tuam crucem adoramus domine tuam gloriosam recolimus passionem* (...) met vers *Adoramus te Christe et benedicimus tibi quia per crucem tuam redemisti mundum* (...); 3. citaten uit kerkvaders (f. 60v^o-61r^o): *Bernardus seijt* (Dat de daghelixse lesse eens kerstens menschs moet syn ouerdenckenisse der passien Jhesu Christi... Tis gode zeer aenghenaem dat men die ghedenckenisse ofte memorie zynre bitterder passien draghe int herte...) / *Origenes seyt* (Die cracht der passien ons heeren Jhesu Christi is alsoe groot. Eest sake dat sy ghehouden wort inder ghelouigher menschen herten... Ende daer om soe moety altyt in v herte hebben de passie ons heren, ende alle v lyden ende tribulatiën daer mede versaechten...).

Hierop volgt een formule-tekst betreffende de schuldbelijdenis die de zusters o.i. in het zogeheten schuldkapittel plachten uit te spreken (f. 61v^o-62r^o): deze schuldbekentenis, die eerder van algemene aard is en dus niet rechtstreeks met overtredingen van de opgelegde reftergerberuiken te maken heeft, valt uiteen in drie onderdelen: 1. *Tis my schult moeder ende suster N en yegelycke suster, met sunderheit wie dat ic druckelyc oft pynlyck geweest heb, het sy my geschiet met woerden oft wercken* (...); 2. *Tis my schult moeder en de susterkens alle gader, dat ick v niet gehoorsaem geweest en heb, dat ic niet gedaen en heb, dat ghy my geheeten hebt, noch gelaten, dat ghy verboden hebt* (...); 3. *Tis my schult moeder ende susterkens alle gader dat ic mynen edelen tyt niet waer genomen en*

heb ende dat ic yemant een oorsake synder woerden oft gramscap gheweest heb, ende dat ic myn niet gehouden en heb ouer tafel oft op den dormier oft in tyden van *silentium* gebroken heb (...); hierbij sluit dan verder de tekst aan, die in het begin van deze bespreking in een ander verband integraal werd geciteerd. Het hier behandelde handschrift telt verschillende handen en is in de loop van een zekere periode tot stand gekomen. De eerste hand vangt aan in een littera bastarda formata (f. 5r^o-9r^o, r. 16) en vervolgt in een littera textualis (f. 9r^o, r. 17 - 59v^o). Een tweede (f. 60r^o-v^o) en derde hand (f. 61r^o-v^o) hernemen de bastarda formata. Hierna komt een vierde hand (f. 61v^o-62r^o) met een littera cursiva. De resterende f. 62v^o-66r^o zijn o.i. beschreven, zoals reeds hoger werd verklaard, door een 17de-eeuwse hand. Wanneer ongeveer werden deze refterlezingen te boek gesteld? Rekening houdend met de mogelijkheid dat de regularissen van Sint-Augustinus uit het bisdom Kamerijk die naar onze mening behoorden tot de priorij van Oostmalle, niet lang na hun stichting in 1491 een refterboek konden missen, werden de formata-teksten vermoedelijk eind 15de - begin 16de eeuw samengesteld.. De cursiva-tekst van de schuldbelijdenis lijkt uit het midden van de 16de eeuw te dateren.

Dit manuscript is tweemaal geveild geweest. Op f. 68r^o vinden we twee ingeplakte papieren stroken die dat bevestigen. Een eerste strook bevat de beschrijving van het handschrift "80. Manuscrit. Livre de prières en flamand. 61 ff. s. parchemin, format in-8°. Pl. rel. v. est.", dat geveild werd op "17.3.[19]19" (bijgeschreven in blauw kleurpotlood), maar vermeldt het veilinghuis niet; de veilingdatum en het volgnummer — in Romeinse cijfers (LXXI-IX!) — uit de veilingcatalogoog worden in potlood onder elkaar herhaald in de ondermarge van f. 68r^o. De tweede strook is een "souche" waarmee de koper "V.H." dit handschrift, op de "Vente N° 73 | Musée Frans Claes | 27 novembre au 1 décembre 1933" geveild onder "N° 581" voor de prijs van "Adjugé Frs. 140", kon afalen; deze V.H is waarschijnlijk verwant aan de persoon die blijkens een handgeschreven nota van L. Reypens op f. 1v^o de codex aan het Ruusbroecgenootschap heeft geschonken: "Dono dedit Dr. J. van Herck | eredeken van Kontich | 10/12 1965 | [get.] L.R.". [F.H.]

M. HAINAUT, *Miniatuurkunst*, Gedenkboek Frans Claes. Museum "De Gulden Spoor", Antwerpen, 1932, p. 159, nr. 13 (vanzelfsprekend geen gebedenboek en zonder enige miniatuur!). *Musée Frans Claes "De Gulden Spoor"*. [Catalogue de vente] Anvers 27 Novembre au 1 Décembre 1933, Ire partie, Antwerpen, 1933, p. 76, nr. 581. F. PRIMS & J. ERNALSTEEN, *Onze Lieve Vrouw Presenteering-in-Templo te Oostmalle*, Antwerpen, 1936, p. 33 (bijna volledige hertaling van hs. Antwerpen, Archief van het Bisdom Antwerpen [voorlopig in depot gegeven aan UFSIA], K 94, f. 14r^o-15r^o). R.Th.M. VAN DIJK, *De Constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559*. Proefschrift... Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen, 1986, dl. 1, p. 460-464; dl. 2, p. 662-673 (betreft Onze-Lieve-Vrouw-Presentatie te Oostmalle). E. PERSONS, *Prieuré de Notre-Dame de la Présentation à Oostmalle, puis à Anvers*, Monasticon Belge, dl. 8, afl. 2, Luik, 1993, p. 591-601.